

Kəmalə İSLAMZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: kemale67@mail.ru

HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLARIN SÜJETLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ DAVRANIŞ STEREOTİPLƏRİ

Açar sözlər: heyvan personajları, süjet, totem, nağıl, təmsil, təbii xarakter, ictimai münasibətlər, heyvani epos

TRADITIONAL BEHAVIOUR PATTERNS IN THE PLOTS OF ANIMAL TALES

Summary

The article states that one of the peculiarities that differs animal tales from the other group of tales is animal characters that acts as an object and subject of the plot. A dialogue relatively prevails over a narrative in such examples. Animals' conversation isn't considered to be a sign of a miracle in such samples. In contrast, animals' speech is considered to be common. This is considered to be ancient people's primitive notions that didn't separate themselves from nature.

It is also emphasized in the article that characters' activity is expressed in dialogues. A character isn't a principle in such tales, activity is. The article enumerates fundamental distinctions traced between European and Azerbaijani animal tales. The relation of these tales to the mythic thinking, totemism and ancient people's occupation of the hunting is revealed from the etymological standpoint. The article contains the comparison of the different peoples' tales with the same plots; stereotyping of the characters' behaviour in the same situation is considered to be a phenomenon that takes place regardless of the nationality and is caused by the persons' physiological identity and psychological factors.

Keywords: animal characters, plot, totem, tale, fable, natural character, social relations, animal epos

ТРАДИЦИОННЫЕ СТЕРЕОТИПЫ ПОВЕДЕНИЯ В СЮЖЕТАХ СКАЗОК О ЖИВОТНЫХ

Резюме

В статье указывается, что одной из особенностей, отличающих сказки о животных от других групп сказок, является то, что образы животных выступают как объект и субъект сюжета. В таких примерах диалог относительно преобладает над повествованием.

В образцах, входящих в данную группу, разговор животных не считается признаком чуда. Напротив, речь животных считается обычным явлением. Это расценивается как первобытные представления древних людей, не отделявших себя от природы.

В статье также подчёркивается, что в диалогах выражается деятельность персонажей. В такого рода сказках не персонаж, а деятельность носит принципиальный характер. В статье перечисляются коренные различия, прослеживающиеся между европейскими и азербайджанскими сказками о животных. С этимологической точки зрения выявляется связь этих сказок с мифическим мышлением, тотемизмом и занятием древних людей охотой. В статье сравниваются сказки разных народов со схожими сюжетами; стереотипность в поведении персонажей в одинаковых ситуациях расценивается как явление, происходящее независимо от национальности и обусловленное физиологической идентичностью людей и психологическими факторами.

Ключевые слова: животные персонажи, сюжет, тотем, сказка, басня, естественный характер, общественные отношения, животный эпос

Məsələnin qoyuluşu. Məqalənin əsasında Azərbaycan folklorunda heyvanlar haqqında nağıl süjetlərinin spesifikasının müəyyənləşdirilməsi, onların komparativistika aspektində tədqiqi dayanır.

İşin məqsədi. Heyvanlar haqqında nağıl qrupunu digər qruplardan fərqləndirən əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi, oxşar süjetlərin başqa xalqlardakı analogları ilə müqayisəsi əsasında tipoloji xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi qarşıya qoyulan əsas məqsəddir.

Nağıl janrının əhəmiyyətli bir hissəsini heyvanlar haqqında olan nümunələr təşkil edir. «Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi»nə əsasən bu qrupdan qeydə alınmış süjetlərin sayı 119-dur. Onların 81-i (68%) beynəlxalq, 38-i (32%) qarşılıqı olmayan (orijinal) süjetlərdir (5, 58-59).

Məhz hansı nümunələrin heyvanlar haqqında nağıllara aid edilməsi ilə bağlı folklorşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu qrupun müəyyənədicisi əlamət və kriteriləri ilə əlaqədar mövqelər fərqlidir. Məsələn, personajların heyvan olması əlamətini əsas götürsək, nəzərə almalıyıq ki, belə obrazlara sehrli, məişət və kumilyativ nağıllarda da rast gəlinir. Lakin diqqətlə təhlil etdikdə bu qrupların hər birində heyvan surətlərinin spesifik xarakterdə çıxış etdiyini, fərqli funksiyalar daşdığını asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, heyvanlar haqqında nağıllarda süjetin obyektini və subyektini, mərkəzi surətini təşkil edən heyvan obrazları sehrli nağıllar qrupunda köməkçi rolunda çıxış edərək əsas qəhrəmana məqsədinə çatmaqda yardım göstərirlər. Məişət nağıllarında isə heyvanlar nağıl personajından daha çox real varlıqlardır. Təbii ki, məişət nağılının qəhrəmanı ata minib harasa istiqamət alır. Bu halda at sadəcə nəqliyyat vasitəsidir, yəni gerçək həyatda atın daşdığı funksiyaları icra edir. Halbuki sehrli nağıllarda at – tükünü yandırınca qəhrəmanın hüzurunda hazır olan, qanadlanıb onu çətin sınaqlardan keçirən obrazdır. Heyvanlar haqqında nağıllarda isə at möcüzəli xüsusiyyətlərə malik olmayıb, müəyyən bir ideyanı öz sözləri və hərəkətləri ilə ifadə edən, və onun dinləyiciyə ötürülməsində vasitəçi olan bir personajdır.

Hətta heyvanların danışması belə sözü gedən qrupa aid nağıllarda sehrli əlamət sayılmır, bu, normal, adi hal kimi qəbul edilir. Həmin məsələyə Muxtar Kazımoğlunun münasibəti maraqlıdır və əslində heyvanlar haqqında nağılların mənşəyinə işarə edir. O yazır: "...heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda insan kimi danışmaq heyvanları heç də insanlarla eyniləşdirmir, heyvanların hərəkətlərində yalnız ictimai münasibətlərin əks olunduğunu iddia etməyə əsas vermir. Bu nağıllarda canavar, keçi, tülkü, dəvə, aslan və s-nin insana xas əlamətlərlə çıxış etməsi əski çağlardan gələn məlum ibtidai təsəvvürlərin məhsuludur: insan özünü təbiətdən ayırmır, təbiət, o cümlədən heyvanlar insana xas əlamətlərlə çıxış edən varlıq kimi dərk olunur" (3, 41). Elə buna görədir ki, heyvanların insan dilini anladığını düşünən əcdadlarımız gizli ovçu dili uydurmuşdular. Onlar ovlanacaq heyvanların adlarını tələffüz etmədilər.

Belə nümunələrdə personajlar arasındakı mükəllimələr, dialoqlar fəaliyyətin özünü əvəzləyir, hərəkətləri ifadə edir və mətndəki həcmi baxımından da müəllif təhkiyəsi üzərində dominantdır. Onların faizlə nisbəti təxminən 80/20-dir. Y.Y.Mariniçeva yazır: «Dialoqun replikalari arasında öz münasibətləri vardır: sual-cavab, təsdiq-inkar, təklif-qəbul, əmr-icra və s. Əgər biz heyvanlar haqqında nağıllara bu nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, görürük ki, onlarda da replikalar öz aralarında həmin xüsusi münasibətlərdədir» (15,5).

Şehrli nağıllarda heyvanların danışması qeyri-adi, təəccüblü və möcüzəli bir hal kimi qiymətləndirilir. Hətta belə bir cümlə ilə müşayiət olunur: «insan kimi dil açıb danışdı». Yəni, danışmaq insana məxsus bir xüsusiyyət olduğu üçün heyvanın dilə gəlməsi sıradan bir hadisə deyildir.

Bəzən belə bir qeyri-dəqiq fikir səslənir ki, heyvanlar haqqında nağılların bütün personajları heyvanlar olmalıdır. Lakin bu qrupa aid nümunələr içərisində insan obrazlarının da iştirak etdiyi örnəklər vardır. Sadəcə, həmin obrazlar epizodik xarakterlidir, heyvanlar isə nağılın əsas qəhrəmanlarıdır və hadisələrə münasibətdə onların mövqeyi ön plana çəkilir.

Yanlış mülahizələrdən biri də sözü gedən nağıl qrupunda real heyvanların həyatından bəhs edilməsidir. Doğrudur, təbiilik və inandırıcılıq naminə heyvanlara xas bəzi xüsusiyyətlər, onların davranışları, yaşayış tərziləri ilə bağlı müəyyən nüanslar nağıllarda öz əksini tapır. Məsələn, tısbağa ləngdir, qarışqa zəhmətkeşdir, əqrəb, dəvə kinlidir, eşşək tərsdir, dovşan qorxaqdır və s. Lakin bu nümunələrdə süjetlə fəaliyyətin əsas olduğunu, heyvan personajlarının isə onların icraçısı, daşıyıcısı kimi çıxış etdiyini unutmamalıyıq. Bunu sübut edən faktorlardan biri də odur ki, eyni süjet əsasında qurulmuş müxtəlif xalqlara məxsus nağıllarda bəzən həmin rol başqa heyvan, hətta mifoloji obraz, yaxud insan da oynaya bilər. Deməli, prinsiplial olan personaj deyil, onun fəaliyyətidir.

İşin əsl mahiyyəti belə olsa da, nağıllarımızda heyvanlar o qədər təbii, bədii cəhətdən dolğun və inandırıcı təsvir edilir ki, təbiətdəki heyvanları da uşaqlıqdan təsəvvürümüzə formalaşmış stereotiplər əsasında qiymətləndiririk. Bizə elə gəlir ki, təbiətdəki heyvanların ən hiyləgəri tülküdür, ən acgözü qurddur, ən axmağı isə ayıdır. Lakin mütəxəssislərin (zooloqların) iddiasınca hər bir heyvan özünə görə hiyləgərdir və situasiyaya uyğun olaraq hərəkət edir.

Heyvanlar haqqında nağılların sadaladığımız əlamətləri ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə götürülməlidir. Başqa sözlə, bu qrupa aid nümunələri digər nağıl qruplarından fərqləndirmək üçün qeyd etdiyimiz kriterilərin bir arada olması vacibdir. Çünki ayrılıqda bu və ya digər xüsusiyyəti başqa nağıl qruplarında da tapmaq mümkündür.

Heyvanlar haqqında nağıllarımızın sayı digər qruplarla müqayisədə azdır. Ruslarda da belədir. Lakin Ukrayna nağılları içərisində ən çoxsaylı qrup heyvanlar haqqında nağıllar qrupudur. Eləcə də Avropa xalqlarında bu nağıllar sayca üstünlük təşkil edir. Bunu tarixən Qərbdə heyvanlar haqqında epos janrının mövcudluğu ilə əlaqələndirirlər. Yazılı ədəbiyyat nümunəsi sayılan,

əsasən, din xadimləri, keşişlər, rahiblər, yəni savadlı şəxslər tərəfindən o zamanın (X-XIII əsrlər) kilsə dili olan latın dilində yaradılan bu eposların personajları heyvanlardır. Bu əsərlərdə heyvanlar aləmi bir dövlət kimi təsvir olunur və insan cəmiyyətindəki münasibətlər heyvanların timsalında təqdim edilir. Heyvani eposun xalq yaradıcılığının üsul və metodlarından bəhrələndiyini qəbul etsək də, onların heyvanlar haqqında nağılların mənbəyi olması şübhə doğurur. Çünki başdan-başa savadsız sadə xalqın öz dilində belə olmayan nümunələri oxuyub onlardan təsirlənməsi ağlabatan deyildir. Hərçənd ki, heyvanlar haqqında nağıllarda rast gəldiyimiz bəzi süjetlərin analoquunu heyvani eposlarda tapmaq mümkündür. Bunu isə heyvani eposların daha qədim olan xalq ənənəsindən qidalanması ilə izah edə bilərik.

Ukrayna ədəbiyyatı tarixində heyvani epos janrı yoxdur. Lakin bu xalqın folklorunda heyvanlar haqqında nağıl süjetlərinin sayı Avropa xalqlarında olduğundan çoxdur. Həmin fakt bütövlükdə Ukrayna folklorunun mütəxəssislər tərəfindən beynəlxalq miqyasda həmişə etiraf edilən zənginliyi ilə bağlıdır. Deməli, heyvani epos janrı ilə heyvanlar haqqında xalq nağıllarının sayı arasında mütənəsbibliyin olması barədə mülahizə özünü doğrultmur.

Heyvanlar haqqında nağılların Azərbaycanda, eləcə də bizimlə tarixən sıx təmasda olan qonşu xalqlardakı nümunələri Qərb xalqlarının analoji örnəklərindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Əvvəla, heyvanlar haqqında nağıllar Avropada uşaq nağılları kimi qəbul edilir. Bizdə isə həmin nümunələr bütün yaş kateqoriyaları tərəfindən sevə-sevə dinlənilir və oxunulur, başqa sözlə, ümumxalq xarakteri daşıyır. İkincisi, Avropa nağıllarında heyvanların antropomorflaşdırılması müşahidə edilir. Məsələn, bizim nümunələrdə heyvanlar adət etdikləri təbii məkanlarda – meşədə, düzdə, yuvasında, yaxud şikarını ələ keçirmək üçün tez-tez hücum etdikləri insan məskənlərinin yaxınlığında təsvir olunurlar. Qərbdə isə onlar insanlar kimi saraylarda, qəsrlərdə yaşayır, yarışlar təşkil edirlər ki, bunlar da orta əsrlər Avropasının reallıqlarını xatırlatmaqla bərabər, həmin personajların heyvan maskası taxmış insan olduqları təəssüratını yaradır. Üçüncüsü, bizim nağıllar heyvanlar arasında antoqonizmdən, ziddiyyət və konfliktlərdən danışmaqla yanaşı, heyvanlarda dostluq, fədakarlıq, yardımlaşma, sədaqət və s. kimi keyfiyyətlərin olduğunu da göstərir. Avropa xalqlarının nümunələrində isə heyvanlar üzərində daha çox mənfi xüsusiyyətlər – məkrilik, düşmənlik, paxıllıq, kinlilik və s. cəmləşmişdir. Bütün bu fərqlər hər bir xalqın spesifik cəhətlərini nümayiş etdirsə də, həmin xalqların folklorunda oxşar süjetlərin özünü göstərməsinə mane olmur.

Heyvanlar haqqında nağılların mənşəyinə gəlincə, onların mifik təfəkkürlə, totemizmlə, qədim insanların ovçuluq məşğuliyyəti ilə əlaqəsi olduğunu irəli sürən folklorşünaslar vardır. Nağıllarda izlənildən bir sıra süjetlər Ezop təmsillərində də özünü göstərir. Məsələn, «Tülkü və durna» (Azərbaycan nağılında hacıleylək – AA60), «Axmaq qurd» (AA 122 A), «Köhnə duz-çörək unudulmur» (bizdə «Yaxşılığa yamanlıq» (AA 155), «Tülkü və xərçəng» (bizdə

tısbığa AA 275) və s. Məsələyə bir qədər geniş miqyasda baxaraq daha artıq beynəlxalq materialı cəlb etsək, uyğunluqların sayı xeyli çoxalar. L.Z.Kolmaçevski Benfeydən sonra bu sahədəki inkişaf və yayılmanın çıxış nöqtəsi kimi Eropu götürürdü: məsələn, o, «İt və qurd» rus nağılının eyniadlı Ezop təmsili ilə uyğunluğuna işarə vuraraq «bu epizodun inkişafı olan bütün variantlar»ın həmin təmsillə bağlılığını birmənalı şəkildə qəbul edirdi (14, 145). Xatırladaq ki, «İt və qurd» nağılında (AA 101) it qoca olduğuna görə evdən qovulur, qurdla dostlaşır. Qurd ona sahibinin etibarını yenidən qazanmağın yolunu öyrədir. Qurd sahibin uşağını oğurlayır, it isə sözləşdikləri kimi, uşağı valideynlərinə qaytarır. Onlar da iti geri qəbul edirlər.

V.Y.Propp L.Z.Kolmaçevskidən fərqli olaraq, xalq ənənəsinin Ezopdan deyil, Ezopun xalq ənənəsindən bəhrələndiyini düşünür və antik müəllifin təmsillərində həmin ənənələrin dolaylı yolla əks olunduğunu bildirirdi. Hərçənd ki, V.Y.Propp hansısa süjetin yazılı ədəbiyyat mənşəli olmasını da istisna etmirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, hər iki hal mümkündür. Odur ki, hər bir konkret fakta xüsusi yanaşma tələb olunur. Həmçinin, alim müqayisələri yalnız iki mədəniyyətə məhdudlaşdırmamağın, beynəlxalq miqyasda folklor materiallarını qarşılaşdırmağın, onları mərhələli-tarixi inkişafına görə yerləşdirməyin gərəkli olduğunu vurğulayırdı.

Əsas qəhrəmanı tülkü olan orta əsr heyvani eposun Niderland, Almaniya, Fransa, İngiltərə, İtaliya variantları ilə heyvanlar haqqında nağıl süjetlərinin qarşılaşdırılması zamanı oxşarlıqların mövcudluğu müşahidə edilir. Məsələn, tədqiqatlarında rus nağıllarına əsaslanan L.Z.Kolmaçevski «Arabadan balıqların oğurlanması», «Quyruqla balıq tutmaq», «Məhsulun qeyri-bərabər bölünməsi», «Qorxmuş ayı və qurdlar», «Köhnə duz-çörək unudulur», «Axmaq qurd», «Tülkü və ağacdələ» kimi süjetlərin orta əsrlərin Qərbi Avropa heyvanlar haqqında eposunda təmsil olunduğunu müəyyənləşdirmişdir. Həmin süjetlərin bəziləri Azərbaycan nağıl repertuarında da yayılmışdır. Məsələn, Aarne-Andreyev göstəricisində 2 nömrəsi altında qeyd olunan «Qurd balıq tutur» və ya «Quyruqla balıq tutmaq» süjeti əsasında yaranmış nağılın Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış beş variantı məlumdur, həm də bu nümunələrdə bir neçə süjetin kontaminasiyası izlənilir. Süjetin qısa təsviri belədir: Tülkünün məsləhəti ilə qurd balıq tutmaq üçün quyruğunu buz üzərində açılmış deşiyə sallayır. Su donur, qurdun quyruğu buzun içində ilişib qalır. Səhər su dalınca gələn qadınlar əllərində nə varsa, onunla qurdu vurmağa başlayırlar. Qurd qaçıb canını qurtarır, quyruğu qopub qalır.

Göründüyü kimi, nağılda insan obrazları da var (qurdu əzişdirən qadınlar), lakin burada obyekt və subyekt qismində heyvanlar çıxış edir.

Nağılın ruslarda 22, ukraynalılarda 11, beloruslarda 7 variantı qeydə alınmışdır (19, 52-53).

Nümunələrin müqayisəsi milli nüansların, müəyyən fərqlərin olduğunu üzə çıxarır. Bu fərqlər bir də onunla bağlıdır ki, həmin süjet bizdə müstəqil

şəkildə deyil, başqa süjetlərlə kontaminasiyada danışıılır. Buna görə də naqqallar süjeti digərlərinin məzmununa uyğunlaşdırmaq, onların ardıcılığını, nağılın bütövlüyünü təmin etmək məqsədi ilə bəzi dəyişikliklərə yol verirlər. Məsələn, nağılın S.Behrəngi variantında (2, 324-329), eləcə də «Qarabağ: folklor da bir tarixdir» toplusunun III cildindəki variantında (4, 322-326) sözügedən süjet «Tülkü gəlinin zinət əşyalarını oğurlayır» (İ.R. 1B*) süjetinin davamı kimi verildiyindən məzmununda da bu məqam nəzərə alınmışdır. Belə ki, Canavar Tülkünün gəлиндən oğurladığı cəvahiratları görəncə onun bunları haradan əldə etdiyi ilə maraqlanır. Tülkü isə çaydan çıxardığını söyləyir və Canavara məsləhət görür ki, quyruğunu çaya sallasın, qızıllar özləri onun quyruğuna yapışacaq. Slavyan variantlarında isə Canavar balıq tutmaq məqsədi ilə quyruğunu suya salır. Həm də bu variantlarda Canavarı su dalınca gələn qadınlar döyürlərsə, S.Behrəngi variantında bunlar səhər işə gedən faytonçulardır. Onlar Canavarın qoyunları pusduğunu zənn edirlər.

Heyvanlar haqqında nağılların bir çoxunda olduğu kimi sözügedən nağılda da konfliktin əsasında məkrli məsləhət, daha geniş mənada yalan durur. Məhz bu situasiya bir tərəfdən hiyləgər, təhlükəli, digər tərəfdən axmaq, sadələvh, tez aldanan iki personajı üz-üzə qoyur. Tülkünün təhlükəliliyi Canavarı nəinki döyülməyə, hətta ölümə sürükləyəcək dərəcədədir (2, 329). Lakin Canavarın ölümü dinləyici və oxucunu kədərləndirmir, faciə xarakteri daşımır. Biz yalanın, hiylənin qurbanı olan Canavarın aqibətinə acımırıq. Adi halda, əxlaq normalarına görə, yalan qınansa da, naqis xüsusiyyət kimi təqdir edilməsə də, heyvanlar haqqında nağıllarda o, heyranlıq doğurur. Zəifin güclü üzərində üstünlük forması kimi dərk edilir. Görünür, heyvanlar haqqında nağılların yarandığı əski çağlarda yalan yaşamaq uğrunda gedən amansız mübarizənin formalarından biri kimi qəbul olunmuşdur. Yəni, sağ qalmaq üçün bütün üsullar məqbul sayılmış.

Nağılda Canavarın düşdüyü vəziyyət dinləyicidə nəinki təəssüf doğurmur, hətta onun dodağının qaçmasına səbəb olur. Başqa sözlə, incə yumor bu nağılların ayrılmaz elementi kimi çıxış edir. Nəzərdən keçirdiyimiz nağıl qrupuna aid nümunələrdə hiyləgərliyi ilə digər personajları üstələyən, daim qalib gələn bir heyvan olur. Bizim nağılların əksəriyyətində bu, tülküdür. Slavyan xalqlarının nağıllarında da belədir. Lakin dünyanın başqa xalqlarının örnəkləri üzərindəki müşahidələrimiz ənənələrin bu baxımdan fərqləndiyini söyləməmizə imkan verir. Məsələn, çukçalarda bu rolu qarğa, Şimali Amerika hindularında su samuru oynayır. İbtidai təsəvvürlərə görə, həmin heyvanlar magik qüvvəyə malik idilər. Ovdan əvvəl nəql edilən bu nağıllardakı qəhrəman obrazın (hiyləgər heyvanın) magik qüvvəsinin danışanlara keçəcəyinə inam varmış. A.İnan ovçuların meşə ruhlarını məmnun etmək üçün yanlarında naqqal və şaman gəzdirdiklərini yazırdı (7, 63). Ümumiyyətlə, ən qədim məşğuliyyətlərdən biri olan ovçuluq və bilavasitə ov peşəsi insanların xəyallarını qanadlandırmış, bədii təfəkkürünə təkan vermişdir. Ovun əski dini görüşlər və ritualla bağlılığı barədə Mirça Eliade yazır: «Arxaik dünya dindən kənar bir fəaliyyət tanımaz; müəyyən mənası olan hər fəaliyyət – ovçuluq, balıq-

çılıq, əkinçilik, ayinlər, konfliktlər, cinsi əlaqələr – bu və ya digər şəkildə sakral sahəyə aiddir. Dindən kənar olan yeganə fəaliyyət mifik mənadan, yəni örnək modellərdən məhrum fəaliyyətlərdir. O halda deyə bilərik ki, müəyyən bir məqsədə istiqamətlənmiş hər problemlı fəaliyyət arxaik dünya üçün bir ritualdır» (6, 41).

Türk tədqiqatçısı Kadriye Türkan Azərbaycan nağıllarından bəhs edən araşdırmasında qeyd edir ki, «...ovçuluq əvvəllər meşə kultunu və bir çox heyvan kultunu içinə alan ov kultunun formalaşmasına zəmin hazırlamışdır» (8, 71).

Bu nağıl qrupunda vəhşi heyvanlar haqqında olan nümunələrin çoxluq təşkil etməsi belə düşünməyə əsas verir ki, onlar heyvanların əhəlləşdirilməyə başlanıldığı mərhələdən əvvəl meydana gəlmişdir, sinifli cəmiyyətdən öncəki dövrün məhsuludur. Ev heyvanları isə çox zaman nağıllarda vəhşi heyvanlarla birlikdə iştirak edirlər. Sırf ev heyvanlarının üzərində qurulan nağıllar beynəlxalq miqyasda olduğu kimi, Azərbaycan nağıl repertuarında da azdır (İ.R. 203; 207 A; 209*; 210; 212; 214; 214A; 214B; 215*; 215** A; 215** B; 219E**).

Heyvanlar haqqında nağılların dilinin spesifikliyi onun tərkibində dialoqların aparıcı rol oynaması ilə bağlıdır. Adətən, dramatik növün janrları ilə assosiasiya doğuran dialoqların təhkiyə janrlarındakı yeri və funksiyaları məsələsinə M.O.Qabel XX əsrin əvvəllərində «Bilinada dialoq formaları» adlı tədqiqat həsr etmişdir (11, 315-328). Həmin problemi yazılı ədəbiyyatdakı nəsr əsərlərində araşdıran M.M.Baxtin qeyd edirdi ki, «Burada dialoq fəaliyyət öncəsi deyil, fəaliyyətin özüdür» (9, 85).

Məsələn, nəzərdən keçirdiyimiz «Qurd balıq tutur» süjetli nağıllarda qurdun döyülməsi, onun quyruğunun qopması barədə naqqal məlumat verir, yəni bu informasiyanı təhkiyə yolu ilə çatdırır. Lakin bu və digər nümunələrdə personajların fəaliyyətinin əsası kimi dialoq ön plana çıxır. Konfliktli situasiyalar məhz personajların nitqində ifadə olunur. Sözügedən nağılda Tülkünün yalanının fəaliyyəti bu və ya digər məlumatı daşıyan sözlərin tələffüzündə və Qurd tərəfindən həqiqət kimi qəbul edilməsində özünü göstərir.

Dialoq məsələsinə başqa bir araşdırmasında yenidən toxunan M.M.Baxtin vurğulayır ki, «dialoq öz sadəliyinə və dəqiqliyinə görə nitq ünsiyyətinin klassik formasıdır» (10, 250). Çünki hətta məişət dialoqlarına xas olan qısa, qırıq replikalar belə bitkinliyi ilə seçilir.

N.M.Gerasimova dialoqları «nitq içində nitq» adlandırmışdır (12, 105). Naqqalın ifası zamanı biz nağıl təhkiyəsinin iki səviyyəsini ayırd edə bilərik: dramatik dialoq münasibətində olan personajlar səviyyəsi və naqqalla auditoriya münasibətləri səviyyəsi.

V.Y.Propp hesab edirdi ki, heyvanlar haqqında nağıllar «iştirak edənlərin xarakterinə görə fərqlənir» (18, 48).

Personajlar nitqi vasitəsilə öz xislətini nümayiş etdirirlər: aldadır, cırnadır, yaltaqlanır, iltifat edir, tərifləyir, lovğalanırlar. Bu zaman üslub, intonasiya, jestlər, mimikalar, səsin dəyişdirilməsi və s. naqqalın köməyinə gəlir. Bu baxımdan heyvanlar haqqında nağıllar dramatikliyi ilə oyun-tamaşalara yaxınlaşır.

L.M.İvlevanın fikrincə, personajların çevrəsi, sistem təşkil etməsi, hər bir elementinin yalnız digərlərinə münasibətdə əhəmiyyət daşımaları nağılın spesifik cəhətləridir (13, 216).

Q.E.Lessinqdən sonra A.A.Potebnaya da xalqın təsəvvüründə heyvanların daimi (universal) xarakterlərinin mövcud olduğunu göstərmişdir (17, 125).

Heyvanlar haqqında nağıllarda personajların adlandırılması ayrıca bir priyom kimi funksionallıq qazanır. Bu, bir tərəfdən qarşılıqlı münasibətləri ifadə etmə üsuludur. Digər tərəfdən personajın xarakterik əlamətinin qabardılmasıdır. Maraqlıdır ki, bəzən ad həтта zaman kimi mücərrəd bir anlayışı da əvəz edə bilər. Məsələn, «Tülkü-mamaça» (AA 15) süjeti əsasında qurulmuş rus və Azərbaycan nağıllarında adın zamanı necə işarələməsini aydınlaşdırmaq.

Rus nağılında bəhs olunur ki, qurdun 1 çəllək ehtiyat balı varmış, tülkü isə şirni sevənmiş. Tülkü doğuşa çağırıldığını bəhanə edərək daxmadan çıxıb çəlləyin gizlədildiyi yerə gedir və balın bir hissəsini yeyir. Burada fəaliyyətin qrammatik zamanı keçmiş zaman mənalı indiki zamandır. Qurd və tülkünün nitqləri hadisələri indiki zamana yaxınlaşdırən, canlandıran bir tərzdə verilir, lakin bu, şərtidir, bədii effekti gücləndirmək məqsədi daşıyır. Tülkü 3 dəfə eyni bəhanə ilə çıxıb balı axıradək yeyir. Hər dəfə də guya yeni körpənin doğulduğunu söyləyərək onlara ad uydurur. Körpələrin adı: 1) Poçatoçek 2) Seredişek 3) Poskryobişek. Naqqal adlarda əslində zamanı kodlaşdırmışdır: a) oğurluq zamanı b) onun davamı c) onun sonu.

Sonra tülkü özünü xəstəliyə vurub bal istəyir. Qurd balın oğurlandığını görür. Lakin tülkü hər şeyi danaraq təklif edir ki, hər ikisi günün altında uzansın. Bal qaynayıb üzə çıxacaq. Günün altında axmaq qurdu yuxu tutur, tülkü onun üzünə bal yaxır. Axırda qurd günahkar vəziyyətində qalır (16, 21).

Təsviri üslubun zaman xarakteri əsasən belədir: nitqlər – indiki zamanda, hadisələr, fəaliyyətlər isə keçmiş zamanda verilir.

Məkanın təsviri nağılda hər bir fəaliyyətin bağlı olduğu yerə əsaslanır: bu, iki yoldaşın yaşadığı daxma, balın gizlədildiyi anbar və ya çardağ, daxmadan kənardə günün altıdır. Həmçinin daxmanın ətrafında başqa evlərin olduğunu da güman etməliyik. Çünki tülkü doğuş qəbul etmək üçün çağırıldığını deyirsə, deməli, yaxınlıqda yaşayış məskəni vardır. Əslində burada tipik rus kəndi təsəvvür edilir. Yəni məkan bəllidir, müəyyəndir, lakin dəqiq deyildir.

Tarixin zaman-məkan əsaslarının real olması fantastik uydurmanı da inandırıcı edir. Bu nağılın Azərbaycan analoqları da mövcuddur. «Tülkünün mamaçalığı» adlanan süjet göstəricidə 15-ci nömrə altında qeyd edilmişdir. Nağılın Naxçıvanda yazıya alınmış «Tülkünün kələyi» adlanan variantında tülkü və canavardan başqa ayı obrazı da vardır. Küpdəki bal deyil, qovurmadır. Tülkünün dediyinə görə, guya birinci dəfə padşahın arvadı, ikinci dəfə vəzirin arvadı, üçüncü dəfə isə vəkilin arvadı doğurmuş. Tülkü əvvəlcə qovurmanı küpün qulpunadək, sonra ortasınadək, axırda isə dibinədək yeyir. Uyğun olaraq uşaqların adını Qulubəy, Ortaqbəy və Dibibəy qoyur. Nağılın finalında tülkü

yoldaşlarına təklif edir ki, qovurmanı birinci yeyən qulpuna qədər, ikinci yeyən ortasına qədər, üçüncü yeyən dibinə qədər yesin. Ayı və canavar qulpuna qədər yeməyə razılıq vermirlər. Tülkü buna razı olur. Guya bir-iki tikə yeyib qaçır. Canavarla ayı iştahla küpə tərəf gələndə məsələni anlayırlar. O gündən onların dostluğu pozulur (1, 250-252).

Nağılın Qarabağ ərazisində toplanmış «Tülkü və canavar» adlanan variantında sözü gedən süjet daha dörd süjetlə kontaminasiya olunmuşdur. Bunlar «Tülkü gəlinin zinət əşyalarını oğurlayır», «Qurd balıq tutur», «Tülkü qurda pinəçilik öyrədir» və «Tülkü qurda səbət toxumağı öyrədir» süjetləridir (1B*+2+38 A*+38B*). Burada guya doğulan uşaqlar qız olurlar. Onların adlarını isə tülkü küpün hansı hissəsinə qədər yediyinə uyğun olaraq Qulpunaz, Göbəhnaz və Qurtunaz qoyur. Bu variantda final bir qədər zəifdir. Küpün boş olduğunu görən canavar tülkü ilə mübahisə etməyə başlayır, onlar bir-birini günahlandırırırlar, nağıl da beləcə sona çatır (4, 322-326).

Göründüyü kimi, müxtəlif xalqların oxşar süjetli nağıllarında personajların eyni situasiyalardakı davranışlarında bir stereotiplik izlənilir. Çox güman ki, bu, fizioloji identivlik və psixoloji faktorların diktəsi ilə baş verən haldır.

İşin elmi nəticəsi. Məqalədə konkret nağılların müqayisəli tədqiqi sayəsində xalqımızın məlum süjetlərə özünəməxsus əlavələri müəyyənləşdirilmiş, onların dünyagörüşü, mentalitet və folklor ənənəsi ilə bağlılığı sübut edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Heyvanlar haqqında nağıllarda personajlardan daha çox fəaliyyətlərin əsas olduğu, fəaliyyətlərin isə təhkiyə ilə deyil, dialoqlar vasitəsilə ifadə edildiyi aşkarlanmışdır. Həmçinin personajların adlandırılmasının məndə funksionallıq qazanması da üzə çıxarılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin materiallarından nağıllarla bağlı magistratura fənlərinin tədrisində, eləcə də nağılların öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan folkloru antologiyası I c. (Naxçıvan folkloru). Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Behrəngi S. Məhəbbət nağılı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 504 s.
3. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 192 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir III c. (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Tərtib edən İ.Rüstəmzadə. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 468 s.
5. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.

Türk dilində

6. Eliade M. Ebedi Dönüş Mitosu (Çev: Ü.Altuğ). Ankara: İmge Kitapevi, 1994, 187 s.
7. İnan A. Tarihte ve bu gün Şamanizm//Materiyaller ve Araştırmalar. Ankara: TTK Yayınları, 2000, 228 s.
8. Türkan K. Azeri masallarında av költü ve av anlayışı// Milli folklor, 2008, yıl 20, sayı 80, s.70-76

Rus dilində

9. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. Л.: Прибой, 1929, 243 с.
10. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986, 445 с.
11. Габель М.О. Формы диалога в былине // Наук. зап. наук. –досл. кат. ист.укр. культуры. 1928, №6, с.315-328
12. Герасимова Н.М. Прагматика текста: фольклор, литература, культура: Сб. статей, СПб.: РИИИ, 2012, с.91-108
13. Ивлева Л.М. Ряженье в традиционной русской культуре. СПб., Рос. Институт Истории Искусств, 1994, 235 с.
14. Колмачевский Л.З. Животный эпос на Западе и у славян. Казань: Типография Императорского Университета, 1882, 317 с.
15. Мариничева Ю.Ю. Русские сказки о животных. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора философии по филологии. СПб. 2012, 13 с.
16. Народные русские сказки А.Н.Афанасьева. В трёх томах. Т. I. М.: Изд. Наука, 1984, 511 с.
17. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, Тип. К.Счасни, 1894, 162 с.
18. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976, 327 с.
19. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. (Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков) Ленинград: Наука – Ленинградское отделение, 1979, 440 с.

